

ELŻBIETA DĄBROWSKA

SPRAWOZDANIE Z BADAŃ WYKOPALISKOWYCH PROWADZONYCH NA GRODZISKU WCZESNOŚREDNIOWIECZNYM W SZCZAWORYŻU, POW. BUSKO, W LATACH 1962 i 1963

W dniach od 5 do 21 lipca 1962 r. i od 18 do 30 lipca 1963 r. prowadzono z ramienia Zakładu Archeologii Małopolski IHKM PAN i Komisji Archeologicznej Oddziału PAN w Krakowie prace wykopaliskowe na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Szczaworyżu, pow. Busko¹. Prace wykopaliskowe objęły zachodnią partię grodu właściwego, gdyż tam w czasie badań sondażowych przeprowadzonych w r. 1960 znaleziono ślady obiektów mieszkalnych i największe natężenie występowania materiałów powierzchniowych². Badania prowadzono wykopem szeroko-przestrzennym. Ogółem przebadano powierzchnię 4 arów. Zakończono również badania sondażowe we wschodniej części grodu właściwego.

W wyniku przeprowadzonych prac możemy stwierdzić, iż w okresie wczesnego średniowiecza gród szczaworyski był stosunkowo słabo zasiedlony. Osadnictwo skupia się w centralnej partii grodu, w obrębie największego nachylenia stoku wzgórza, podczas gdy na platformach górnej i dolnej ślady zasiedlenia są stosunkowo słabe. Znaczny upad stoku wzgórza powoduje słabe zachowanie płycej położonych obiektów.

Na szczególną uwagę zasługują poniżej rozsypisk palenisk odsłonięte dwa równoległe obiekty, określone roboczo jako „ławy kamienne”. „Ławy” te (oznaczone jako obiekty 2, 3, 4, 8, 11) ułożone są bezpośrednio na calcu (margiel górnokredowy) z drobnych kamieni wapiennych bez jakichkolwiek śladów przepalenia (ryc. 1). Biegają one zgodnie z nachyleniem wzgórza (odsłonięta ich długość wynosi obecnie w partii wschodniej 30 m) przecinając wzdłuż linii północ-południe powierzchnię grodu właściwego. Szerokość ich wynosiła średnio od 0,5 do 3,0 m (jedynie w północnej części „ławy” obiektu 8 szerokość wynosi ok. 6 m), o miąższości 10–20 cm. W niektórych partiach posiadają one regularny zarys bez jakichkolwiek śladów oblicowania (plan I). „Ławy” te zalegają bezpośrednio na calcu na głębokości 40–60 cm.

Pomiędzy kamieniami „ław” znaleziono nieliczne bardzo drobne ułamki z ce-

¹ W pracach wykopaliskowych brała udział mgr K. Ciuraszkiewicz z Zakładu Archeologii Śródziemnomorskiej UJ oraz studenci ASP, AGH i UJ: J. Andrysik, Z. Bernat, L. Krzywda, M. Natkaniec-Szpak, L. Sztejn i M. Włodek.

² E. Dąbrowska, *Sprawozdanie z badań sondażowych przeprowadzonych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Szczaworyżu, pow. Busko, w 1960 r.*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 15: 1963, s. 322–328.

ramiki wczesnośredniowiecznej, przęślik wapienny oraz fragmenty kości zwierzęcych, co pozwala odnieść ich powstanie do okresu wczesnośredniowiecznego. Bezpośrednio ponad „ławami kamiennymi” znaleziono dwa kółeczka żelazne, będące być może fragmentem kolczugi, oraz prostokątną sprzączkę żelazną z wgiętymi do środka bokami, przypominającą importy lub naśladownictwa wyrobów nomadzkich z terenów kotliny panońskiej³, a także 3 fragmenty noży żelaznych. Zabytki te nie mogą być jednak pomocne w bliższym ustaleniu chronologii opisanych powyżej „ław”.

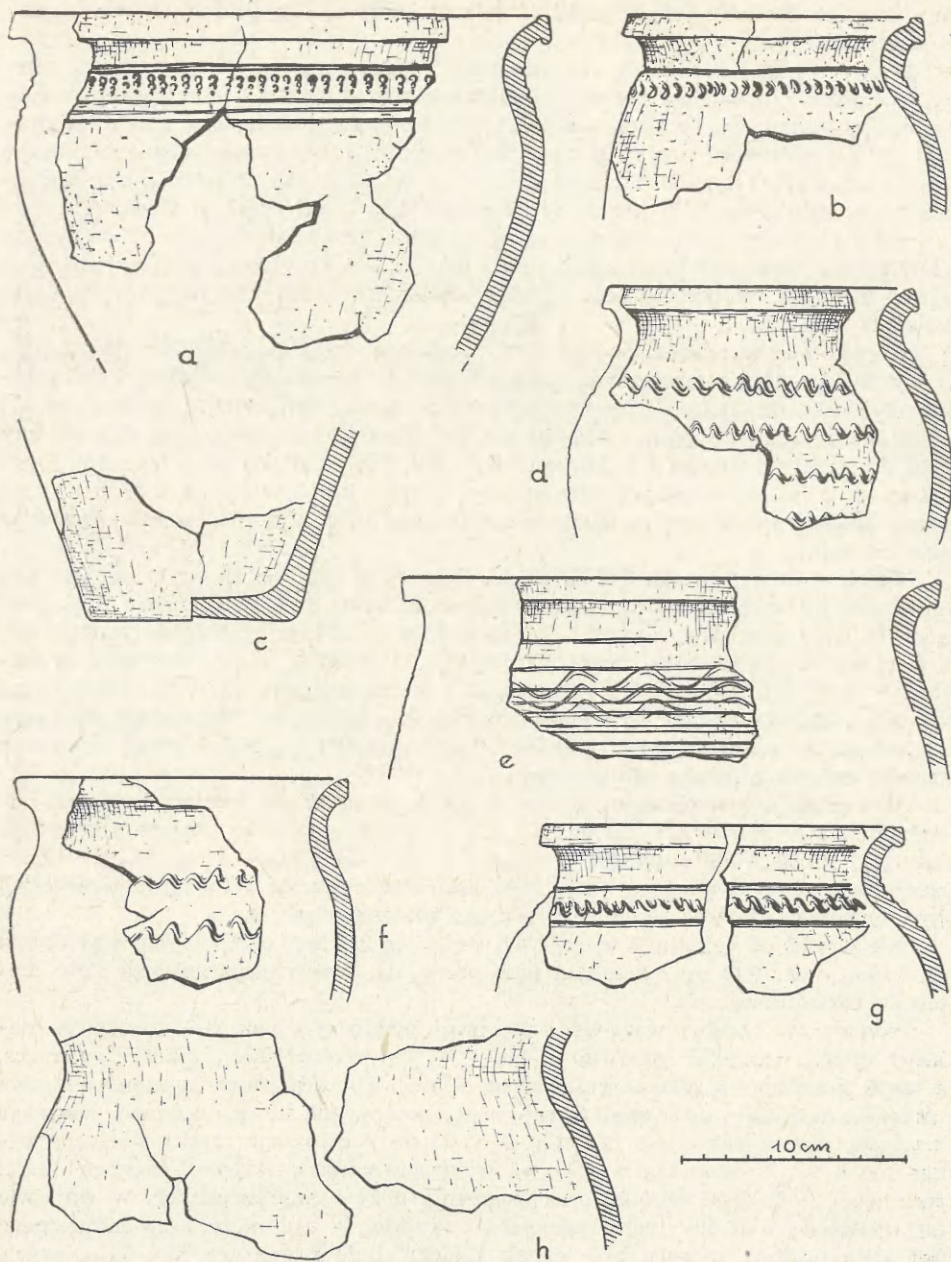
Ryc. 1. Szczaworyż, pow. Busko. Widok odcinka „ławy kamiennej” na pograniczu arów 0256 i 0239 (obiekt 2)

Fot. A. Wasilewicz

Funkcja ich i charakter nie zostały dotychczas w pełni wyjaśnione. Możemy domyślać się w nich jedynie elementów konstrukcyjnych jakiejś budowli lub bruków pomiędzy budynkami, czy też może śladów wewnętrznej fortyfikacji grodu.

Z dalszych wyeksplorowanych obiektów należy wymienić dwa skupiska, fragmentów naczyń (I fazy małopolskiej) (ryc. 2) i kości zwierzęcych, określone jako obiekty 5 i 6. W obrębie obiektu 5, o wymiarach $1,90 \times 1,60$ m, ułamki naczyń grupują się w części południowej skupiska, natomiast w części północnej widoczna jest przewaga ułamków kości zwierzęcych. Skupisko to zalega na warstwie czarnej próchnicy rędzinnej, na której spągu zaczynają się dopiero pojawiać drobne ułamki wapienia należące do „ławy kamiennej” (obiekt 2). W sąsiedztwie tego obiektu wystąpiło również małe skupisko drobnych ułamków naczyń i kości, o wymiarach $1,00 \times 0,90$ m, określone jako obiekt 6, oraz jako obiekt 7 oznaczone małe skupisko kości. Bezpośredniego powiązania pomiędzy obiektami 2, 6 i 7 nie udało

³ W. Szymański, *Kontakty handlowe Wielkopolski w IX—XI wieku*, Poznań 1958, s. 44.

Ryc. 2. Szczaworyż, pow. Busko. Ceramika znaleziona w obiektach 5 i 6.

Rys. T. Wenhrynowicz

się uchwycić. Możemy przypuszczać, iż opisane powyżej skupiska są śladami zniszczonych obiektów.

Znacznie lepiej zachowało się palenisko 1 zalegające bezpośrednio ponad „ławą kamienną” (obiekt 3), ułożone z dużych silnie przepalonych brył granitu narzutowego i wapienia, na podsypce próchnicy. Pomiędzy kamieniami paleniska znaleziono liczne ułamki naczyń (I fazy małopolskiej) i kości zwierzęcych. Palenisko to zostało silnie rozmyte w kierunku spadku wzgórza, tak że duże bloki przepalonego granitu występują jeszcze w odległości 1,50 m od centrum obiektu⁴.

Poza opisanym paleniskiem wyeksplorowano pomiędzy dwoma równoległymi „ławami kamiennymi” prostokątną chatę (obiekt 9) wkopaną głęboko w naturalną rynną erozyjną. W obrębie tego obiektu stwierdzono dwa kolejne poziomy użytkowania (ryc. 3):

Górny — o wymiarach $4,4 \times 2,6$ m, sięgający do głębokości ok. 70—75 cm, o wypełnisku ciemnobrunatnym, prawie czarnym, zawierającym dużą ilość fragmentów ceramiki (II fazy małopolskiej) i kości zwierzęcych, a także importowaną(?) żelazną sprzączkę do pasa z blaszką do umocowania rzemienia (ryc. 4d), żelazny grot do strzały z tulejką i zadziorami (ryc. 4b), 2 uszkodzone noże (ryc. 4a), fragmenty okuć żelaznych oraz igłę (?) (ryc. 4c) i szydło kościane (ryc. 4e). W centralnej partii obiektu natrafiono na ślady zrujnowanego paleniska ułożonego z eratyków granitowych.

Dolny — o wymiarach $3,00 \times 1,80$ m, sięga od głębokości 70—75 cm do 100 cm, o wypełnisku szarobrunatnym, zawierającym znikomą w porównaniu z poziomem górnym ilość ułamków ceramiki (z przełomu I i II fazy małopolskiej) (ryc. 4f), z dużą domieszką ceramiki białej (ryc. 4g,h), oraz grudkę żelaza. Dno obiektu wyłożone było płytkami margłowymi, ponad którymi zalegała warstwa przepalonego wapienia i polepy, będąca być może pozostałością paleniska. Na uwagę zasługuje znalezienie w centrum obiektu dużego głazu wapiennego, pod którym wykopano szczękę zwierzęcą (ofiara zakładzinowa?).

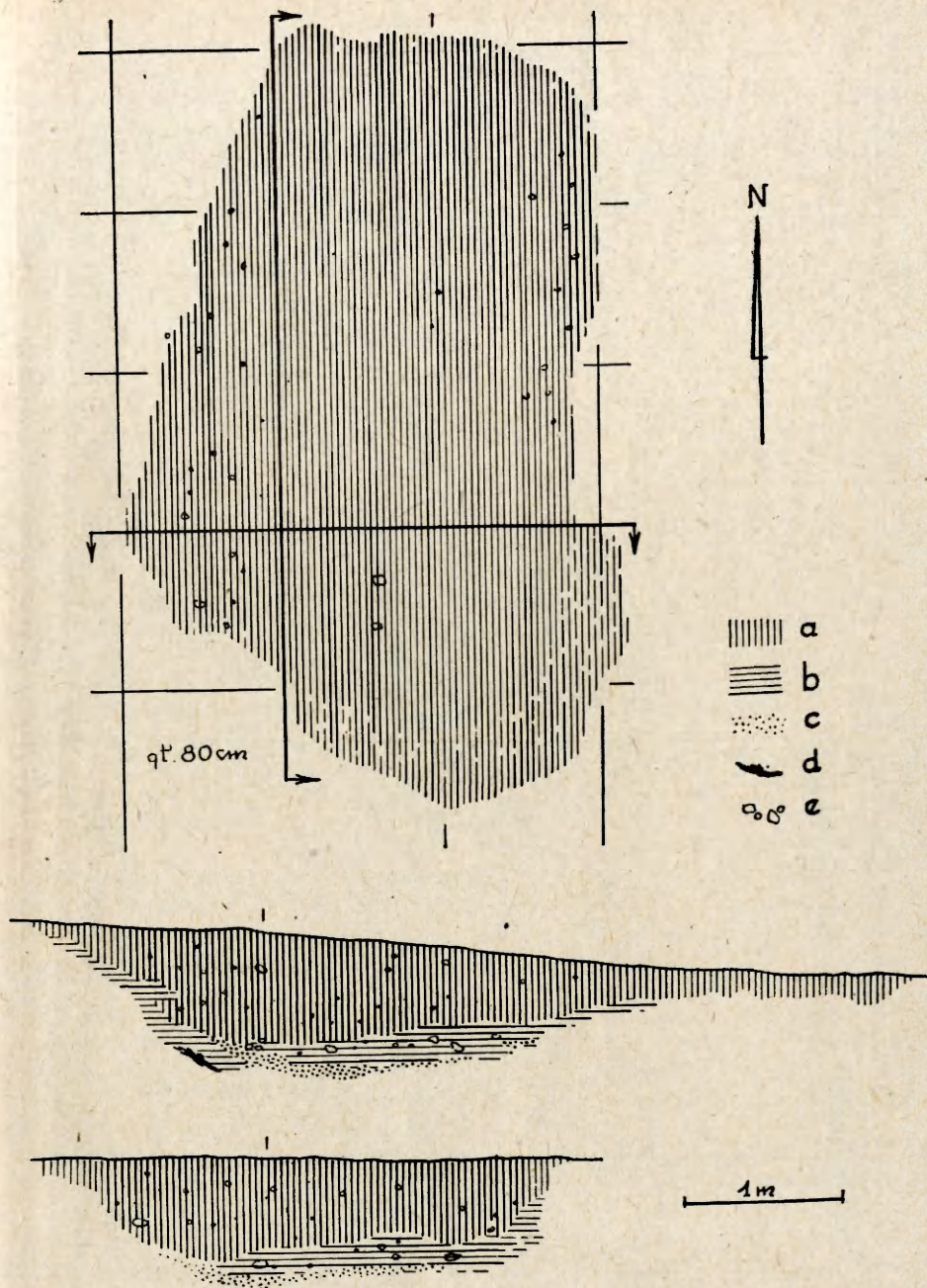
W sąsiedztwie wschodniej ściany chaty 9, w przerwie pomiędzy dwoma odcinkami „ławy kamiennej” (obiekt 2 i 11), wystąpiło palenisko ułożone z ułamków margla i fragmentów eratyków granitowych, określone jako obiekt 10, w którego partii zachodniej znaleziono dużą ilość ułamków ceramiki (II fazy małopolskiej) (ryc. 5) odpowiadającej ceramice z górnego poziomu chaty 9.

Na zachód od obiektu 9 znajdowała się natomiast mała kulista jama zasobowa (o średnicy ok. 0,70 m), określona jako obiekt 12, zawierająca znikomą ilość materiału ceramicznego.

Ponadto w obrębie warstwy kulturowej pomiędzy obiektami występują niekiedy ułamki ceramiki (zarówno I, jak i II fazy małopolskiej) i kości zwierzęce, a także znaleziono 3 żelazne groty strzał z tulejką i zadziorami, żelazną półkulistą sprzączkę wykutą z czterograniastego pręta, pozbawioną kolca, fragment żelaznego krzesiwa, osełkę kamienną, przęślik w kształcie podwójnego stożka ściętego, wykonany z silnie przepalonej gliny z dużą zawartością wapienia, fragment kości zwierzęcej ze śladami obróbki oraz fragmenty noży i okuć żelaznych. W warstwie tej występują niekiedy małe zagłębienia wynikłe — być może — z naturalnego obniżenia podłoża, mogące być jednak śladem silnie rozmytych jam zasobowych.

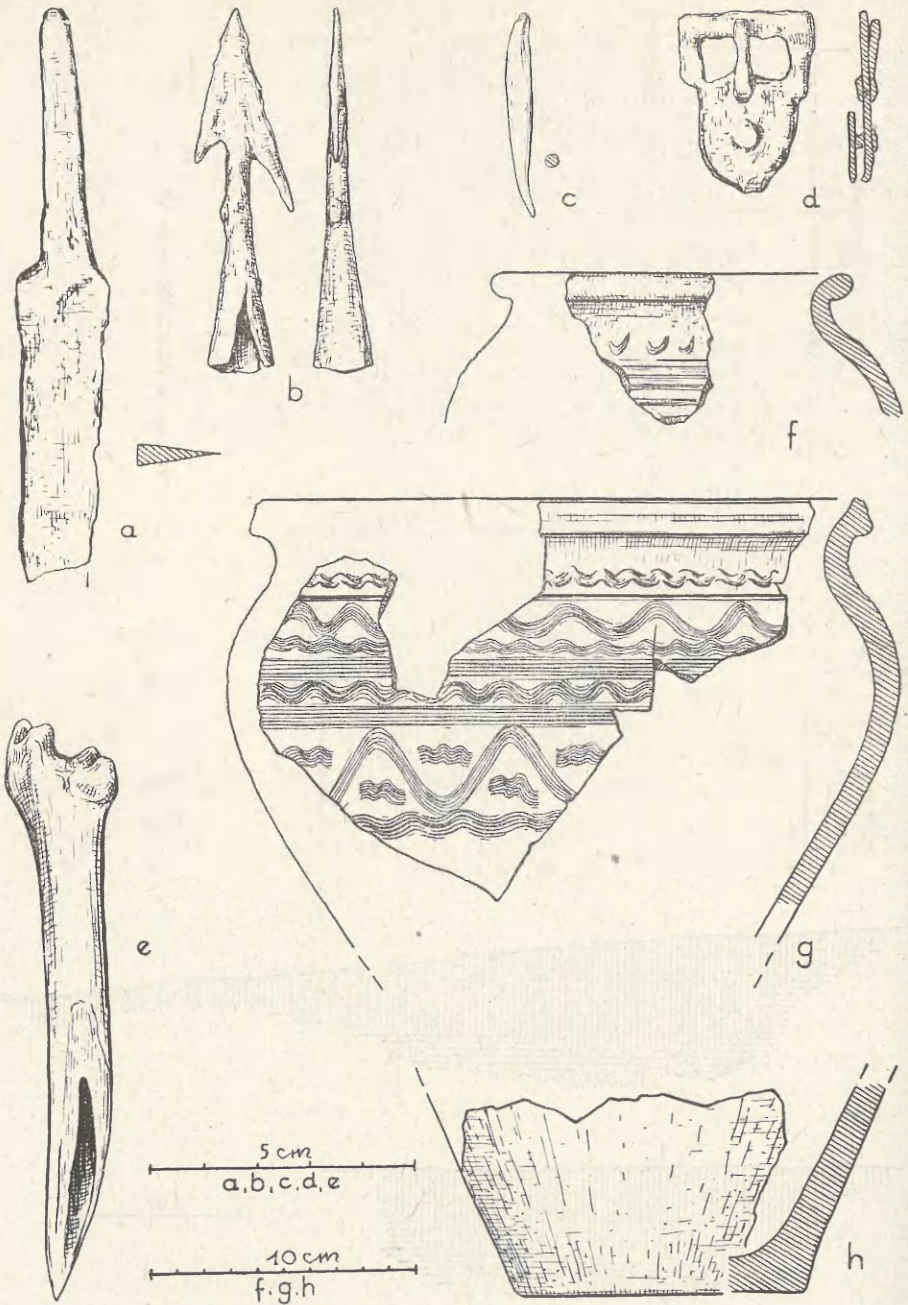
W wykopach sondażowych poza uławkami ceramiki (I i II fazy małopolskiej) i kośćmi zwierzęcymi znaleziono nóż żelazny z ułamanym ostrzem, fragment osełki z piaskowca i kość ze śladami obróbki.

⁴ Palenisko to zostało częściowo wyeksplorowane w r. 1960; zob. Dąbrowska, *op. cit.*, s. 325, ryc. 3.

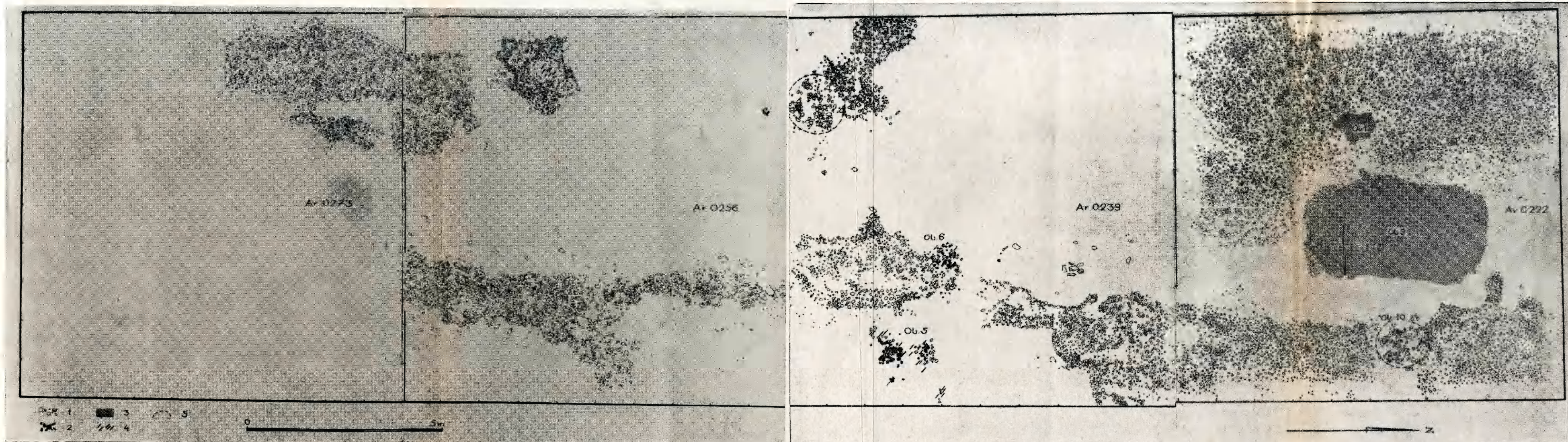
Ryc. 3. Szczaworyż, pow. Busko. Rzut poziomy i przekroje pionowe obiektu 9:
 a — zasięg poziomu górnego; b — zasięg poziomu dolnego; c — przepalony margiel; d — węgiel
 drzewny; e — ułamki wapienia i granitu.

Rys. T. Wenhryniewicz

Ryc. 4. Szczaworyż, pow. Busko. Zabytki ruchome znalezione w obiekcie 9:
 a — fragment noża żelaznego; b — żelazny grot strzały z tuleją i zadziornami, c — igła kościana (?); d — żelazna sprzączka z blaszką do umocowania rzemienia; e — sztydo kościane; f—h — fragmenty naczyń

Rys. T. Wenhryniewicz

Należy również zwrócić uwagę na fakt znalezienia na wtórnym złożu w obrębie wcześnieśredniowiecznej warstwy kulturowej kilku wyrobów krzemiennych, zbyt nielicznych jednak, by można je ściślej zaklasyfikować chronologicznie i kulturowo. Obecność esowatego półtyłczaka (typu Rgani) wraz z drobno łuskany drapaczem wiórowym i fragmentem tyłczaka wskazują raczej na późne przemysły graweckie typu Małego Antoniowa. Łącznie z nowymi stanowiskami tego typu, wykrytymi w północnej Kielecczyźnie, mogą one wskazywać ewentualnie na obecność na tym terenie lokalnej grupy późno- czy epigraweckiej. Niestety, poza sporną chronologią Małego Antoniowa (Würm 3 ?), stanowiska te łącznie ze Szczaworyżem nie nadają się do ściślejszego geologicznego datowania⁵.

Zamykając niniejsze sprawozdanie należy stwierdzić, iż w wyniku badań wykopaliskowych prowadzonych w latach 1962—1963 można próbować wyodrębnić dwa kolejne etapy zasiedlenia grodu szczaworyskiego, charakteryzujące się w obiektach odmiennymi zespołami ceramicznymi.

Do pierwszego należy zaliczyć obiekty 1, 5, 6 i 7 (z badań lat 1960 i 1962), w których inwentarzu znaleziono fragmenty naczyń ręcznie lepionych obtaczanych jedynie górami, wykonanych z gliny schudzonej dużą domieszką tłuczni granitowego i kwarcytowego oraz drobnoziarnistego piasku, stosunkowo słabo ornamentowane, wśród których pojawiają się niekiedy drobne fragmenty naczyń ceramiki białej (ryc. 2).

Do etapu drugiego zaliczam obiekty 9 (poziom górny i dolny) oraz 10 i 12. W inwentarzu ich znaleziono ułamki naczyń wykonanych z gliny białej (ryc. 4g) oraz z gliny brunatnej schudzonej słabo widoczną domieszką drobnoziarnistego piasku, całkowicie obtaczanych, zdobionych przeważnie ornamentem pojedynczych linii falistych i żłobków poziomych (ryc. 5).

Brak jest dotychczas danych pozwalających na zaliczenie do któregoś z tych etapów opisanych powyżej „ław kamiennych” (obiekty 2, 3, 4, 8 i 11), które możemy jedynie ogólnie odnieść do okresu wczesnego średniowiecza.

Chronologię starszego etapu zasiedlenia grodu szczaworyskiego możemy ustalić jedynie na podstawie ceramiki, gdyż zabytki ruchome, jak noże żelazne, przęśliki gliniane, osełka i żelazny grot strzały z tuleją i zadziorami, posiadają bardzo szerokie ramy czasowe występowania. Opisowaną powyżej ceramikę możemy zaś zaliczyć do II grupy najstarszej ceramiki małopolskiej i datować ją na okres od VII do początków IX wieku⁶.

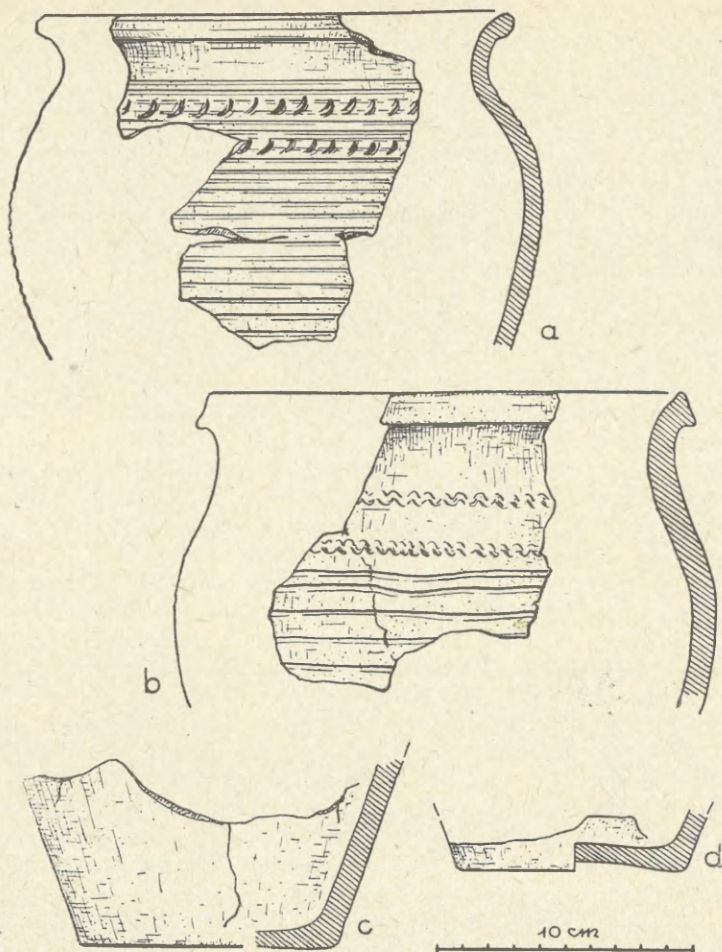
Ceramikę drugiego etapu zasiedlenia grodu możemy datować roboczo na okres od przełomu IX i X wieku aż do schyłku wieku XII (grupy III ? i IV wg E. Dąbrowskiej)⁷. Do większego uściślenia chronologii tego etapu może się przyczynić również datowanie półokrągłej sprzączki z blaszką do umocowania rzemienia. Posiada ona ściśle analogie w materiale wielkomorawskim, np. cmentarzysko „na Valách” w Starém Měście, datowane na wiek IX i przełom wieku IX i X⁸. Znalezisko tej sprzączki wraz z ceramiką drugiej fazy małopolskiej byłoby jeszcze jednym argumentem za koniecznością przesunięcia początków jej występowania aż do wieku IX.

⁵ Według określenia dr. J. K. Kozłowskiego.

⁶ E. Dąbrowska, *Uwagi o chronologii najstarszej wczesnośredniowiecznej ceramiki w Małopolsce*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Oddziału PAN w Krakowie”, styczeń—czerwiec 1963, s. 57 i n.

⁷ Dąbrowska, *Uwagi...*, s. 58 i n.

⁸ V. Hrubý, *Staré Město, velkomoravské pohřebiště „na Valách”*, „Monumenta Archaeologica”, Praha t. 3: 1955, s. 192, tabl. 34: 5, 8.

Ryc. 5. Szczaworyż, pow. Busko. Fragmenty naczyń znalezione w obrębie paleniska 12

Rys. T. Wenhryniewicz

Ogólnie okres funkcjonowania grodu szczaworyskiego możemy więc zamknąć w ramach pomiędzy początkiem VII a schyłkiem XII wieku, w których mieści się również datowane sprzączki z wgiętymi do środka bokami na okres od VII do połowy X wieku (import lub naśladownictwo wyrobów awarskich lub madziarskich)⁹.

Datę upadku grodu możemy ponadto starać się uściślić na podstawie analizy źródeł pisanych. Wieś Szczaworyż, bez żadnej wzmianki o grodzie, pojawia się po raz pierwszy w przywileju dla klasztoru buskiego w r. 1190¹⁰. Można więc przy-

⁹ Patrz przypis 3.

¹⁰ Kochanowski, *Zbiór ogólny przywilejów, wspominków mazowieckich*, [w:] *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*, t. I, Warszawa 1919, nr 124, s. 119.

puszczać, iż gród już wtedy nie istniał. W literaturze historycznej przyjmuje się ponadto możliwość przeniesienia centrum osadniczego (opolnego ?) ze Szczaworyża do Stopnicy, będącej już u schyłku XI wieku siedzibą dworu książęcego¹¹. Należy przeto sądzić, iż upadek grodu szczaworyskiego nastąpił najpóźniej w drugiej połowie XI wieku. W pierwszej połowie XI wieku gród ten jeszcze funkcjonował, gdyż otacza go pierścień osad służebnych, których organizację przypisuje się na terenie Polski południowej monarchii pierwszych Piastów.

Sumując zatem powyższe rozważania, możemy datować roboczo czas funkcjonowania grodu w Szczaworyżu na okres od VII do połowy XI wieku, wyróżniając w jego obrębie dwa etapy: starszy — od VII do przełomu VIII/IX wieku i młodszy od przełomu IX/X wieku do połowy XI wieku. Czy chronologia ta będzie mogła być utrzymana, wykażą dopiero badania lat następnych, w których planowana jest eksploracja wału i dalszych części grodu właściwego.

ELŻBIETA DĄBROWSKA

REPORT ON EXCAVATIONS CARRIED OUT ON EARLY MEDIEVAL EARTH-WORK AT SZCZAWORYŻ, DISTR. BUSKO, IN THE YEARS 1962—1963

The excavations carried out during 1962—1963 in the area of the castle proper at Szczaworyż, distr. Busko, have revealed that habitation was concentrated on the greatest inclination of the slope, whereas the top and bottom platform were less intensively occupied.

Of special interest is the discovery of two parallel structures formed of small fragments of limestone (without traces of burning), the function of which has yet to be explained. They appeared beneath traces of dwelling objects and ran along the inclination of the slope. The section of the structures so far discovered measures 30 m in length, and ranges in width from 0,5 to 3 m. On the ground of early medieval pottery found among stones of both objects, they are attributed to the early medieval period. Besides, the top part of one structure has yielded two iron rings, perhaps from a mailshirt, and a rectangular iron clasp with bent-in sides, resembling imports or imitation of nomad products from the Pannonian area.

Attention should also be drawn to two concentrations of animal bones and potsherd (Little Polish phase I) that possibly may be considered as remains of washed away buildings. A rectangular hut with two levels of usage has also come to light. The upper level with a hearth in its centre contained a lot of potsherds (Little Polish phase II), animal bones and numerous bone and iron objects including an imported iron belt-buckle with a small plate for fixing the strap. The lower level, much smaller in outline, has yielded only few potsherds (from the turn of phases I/II).

In the neighbourhood of the hut we have uncovered a hearth with pottery analogous to that found in the upper hut level, and a small storage pit, circular in shape.

The early medieval layer has yielded a number of flint artifacts probably palaeolithic. An S-shaped back-knife (Rgani type) found there in addition to a finely

¹¹ J. Szymański, *Kanonikat świecki w Małopolsce od końca XI do połowy XII wieku* (maszynopis).

retouched blade scraper and a fragment of obliquely blunted blade allow to associate the artifacts with late Gravettian industries of the Mały Antoniów type.

On the ground of 1962—1963 excavations an attempt has been made to distinguish two successive phases of occupation of the Szczaworyż castle. To the first phase belong two hearths and concentrations of pottery with fragments of scantily ornamented hand-made pots the upper parts of which were turned on wheel. They were made of clay tempered with a large admixture of broken granite and sand. A few sherds of white pottery have also been found. To the second phase we should attribute the two-level hut and associated objects containing pottery made of white or ferruginous clay tempered with admixture of fine-grained sand.

The chronology of the first stage can only be determined on the ground of pottery, dated from the 7th to the 9th century. The pottery of the second phase can be tentatively dated to the time from the turn of the 9th—10th centuries until the close of the 12th century. The chronology of the second stage can be defined with more precision owing to the iron clasp with a plate for strap, assigned to the 9th and the turn of the 9th—10th centuries.

Generally speaking, the existence of the castle of Szczaworyż is attributable to the period from the early 7th to the late 12th century. The analysis of written sources can help us to define more exactly the date of the decline of the castle which seems to have taken place at latest in the second half of the 11th century.